

RUANDA'DA SOYKIRIM SİYASETİ, UZLAŞMA VE
UZLAŞMA YAKLAŞIMLARI

POLITICS OF GENOCIDE, RECONCILIATION AND
RECONCILIATION APPROACHES IN RWANDA

Ebru ÇOBAN ÖZTÜRK*

ÖZ

Ruanda'da halkın kitlesel katılımıyla acımasız soykırım eylemleri gerçekleşmiştir. Ülkede şiddet döngüsel olarak devam ettiğinden şiddetin tekrar yaşanmaması için çatışma çözümü ve uzlaşma süreçleri gereklidir. Ancak ülkede yürütüldüğü iddia edilen uzlaşma süreci yerini soykırım siyasetine bırakmıştır. Hükümet uluslararası toplumun da desteğiyle iktisadi ve siyasi reformlar yapmış, çatışma çözümü ve uzlaşma yaklaşımlarını da uygulamaya başlamıştır. Fakat uygulanan politikalar, uzlaşmadan uzak, otoriter ve soykırımı kendi meşruiyeti için araçsallaştıran bir şekle bürünmüştür. Soykırım hem diğer mağdur grupların dışlanması hem de Tutsi hükümetinin devamlılığını ve baskıcı politikalarını meşrulaştırmak için kullanılmaya başlanmıştır. Devlet tekelinde ve katılımın zorunlu olduğu soykırım anma törenleri, sadece Tutsilerin mağdur kabul edildiği seçilmiş mağduriyet temelli bir resmi tarih yazılması, etnik kimliklerin kullanımının yasaklanması, zorunlu eğitim kampları, hafif sayılabilecek suçları dahi soykırım sayan ve adaleti sağlayamayan yerel mahkemelerin varlığı uzlaşma yerine soykırım siyaseti yürütüldüğünü göstermektedir. Hükümet

* Doç. Dr., Çankaya Üniv., İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, ebrucoban@cankaya.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6332-7639>

* Makale Geliş Tarihi / Article Received: 07.02.2022
Makale Kabul Tarihi / Article Accepted: 10.04.2022

medyayı, siyaseti ve yerel idari birimleri kontrol altına alarak, ülkedeki yaygın idari gözetim mekanizmasının yardımıyla kendi iktidarını meşrulaştırma aracı olarak soykırımı kullanır hale gelmiş, uzlaşma politikaları hakiki anlamda uzlaşmayı engeller bir şekle bürünmüştür. Çalışmada, Ruanda'da soykırım siyasetinin nasıl yürütüldüğü, bu siyasetin toplumsal uzlaşmadaki ve şiddet döngüsünü engellemedeki olumsuz rolü aktarılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ruanda, Çatışma Çözümü, Uzlaşma, Soykırım Siyaseti.

ABSTRACT

With the mass participation of the people in Rwanda, acts of genocide took place. Since in the history of the country, the cycle of violence repeated, conflict resolution and reconciliation processes were necessary to prevent violence. The government-initiated reconciliation with the support of the international society and achieved economic and political reforms. However, the Tutsi government's reconciliation policies instrumentalize the genocide for its own legitimacy. The fact that the Tutsi were subjected to genocide seems to have provided a legitimate basis for the exclusion of other victim groups, the continuation of the Tutsi government. The government monopolized memorials with compulsory participation, the sole Tutsi victimization, an official history based on selected victimization, the prohibition of the use of ethnic identities, compulsory education camps, the existence of local courts considering lesser crimes as genocide mean that the government is pursuing politics of genocide rather than reconciliation. By controlling the media, politics and local administrative units, the government has started to use the genocide as a means of legitimizing its own power with the help of surveillance mechanisms. In the study, how reconciliation has become an obstacle to genuine reconciliation and politics of genocide will be discussed.

Keywords: Rwanda, Conflict Resolution, Reconciliation, Politics of Genocide.

GİRİŞ

Ruanda yüzölçümü yaklaşık Ankara il sınırları kadar olan küçük bir Orta Afrika ülkesidir. Dünya siyasetinin ilgi çeken ve etkin ülkelerinden biri değilken 1994'teki soykırımla beraber tüm dünyanın ilgi odağına yerleşmiştir. Ülkeye gösterilen ilginin öncelikli sebebi şiddet eylemleri olsa da şiddetin soykırıma varması, uygulanma biçimleri, bürokrasinin şiddetteki rolü, halkın şiddet eylemlerine kitlesel katılımı dünya tarihinde çok az rastlanır olduğundan merak uyandırmıştır. Bununla birlikte, Birleşmiş Milletler ve çok sayıda uluslararası kuruluşun büyük yardımları, uluslararası hukukta önemli katkılar yapan Ruanda için Uluslararası Ceza Mahkemesi ve soykırım sonrası ülkede yürütülen çatışma çözümü ve uzlaşma arayışları Ruanda'nın günümüzde de uluslararası toplumun gündeminde yer almasına yol açmaktadır.

Ruanda kimi toplumsal kurumların ve belli şiddet olaylarının ne tür uç sonuçlara yol açabileceğinin marjinal bir örneği olmuştur. Teknoloji sınırlı olsa dahi bir devletin kendi toplumu üzerinde ne denli gözetim mekanizması oluşturabileceğinin, toplumdaki itaat kültürünün ne tür sonuçlar doğurabileceğinin ve şiddet döngüsel olarak sürdüğünde soykırıma varan sonuçlar çıkabileceğinin uç bir örneği olarak incelenmesi büyük önem taşımaktadır. Bu nedenle, çatışma sonrası uygulanmaya çalışılan uzlaşma yöntemleri ve sonuçları da önem arz etmektedir.

Ruanda'daki şiddet olaylarının niteliksel ve niceliksel büyüklüğü dikkat çekici olduğundan konu ulusal literatürde de sıklıkla yer bulmuştur. Ruanda'nın tarihi, 1994'teki iç savaş, iç savaş sırasındaki soykırım eylemleri, soykırım sonrasında kurulan Ruanda için Uluslararası Ceza Mahkemesi, uluslararası literatürde olduğu gibi ulusal literatürde de işlenen konular olmuştur. Uluslararası literatür Ruanda'nın soykırım sonrası iç ve dış siyasetiyle ilgilenmeye devam etse de Ruanda'nın şiddet eylemleri sonrası durumu, ülke içindeki uzlaşma politikaları ve yürütülen soykırım siyaseti ulusal literatürde yeterince incelenmemektedir. Böylesi şiddet eylemleri yaşamış toplumlarda barışın hâkim olmasının ve toplumsal uzlaşmanın gerçekleştirilebilmesinin zorluğunun ve buna ilişkin ne tür politikalar geliştirileceğinin tartışılması tüm çatışma örnekleri açısından önem arz etmektedir. Bu nedenle ülkenin soykırım sonrası durumu, iç siyaseti ve toplumsal uzlaşma çabalarının olumlu ve olumsuz yönleri incelenerek literatüre katkı yapılması amaçlanmaktadır.

Yaşanan şiddet olaylarını anlamak gerekli olduğu kadar ülkede soykırım sonrası gerçekleştirilmeye çalışılan çözüm ve uzlaşma süreçleri de literatür için önemli bir inceleme alanı olmaktadır. Ülkede çatışma sonrası çözüm ve uzlaşma süreçleri yürütülmekte ancak beklenenden çok farklı ve olumsuz bir seyirde devam

etmektedir. Ülkede uzlaşma siyasetinin ne şekilde gerçekleştiği kadar soykırım siyasetinin uzlaşma çalışmalarında nasıl yer bulduğu da önem arz etmektedir. Buna ek olarak uluslararası literatürde de tartışmalı konular olan, ne tür uzlaşma yaklaşımları olabileceği, bunların uygulama alanları ile vaka çalışmaları ve Ruanda'daki uzlaşma siyasetindeki olumsuzluklar çalışmada yer bulmaktadır. Makalede soykırım sonrası Ruanda'da gerçekleştirilmeye çalışılan çatışma çözümleri ve uzlaşma yaklaşımları ele alınacak, Ruanda hükümetinin bu yaklaşımlardan hangisini tercih ettiğine değinilecektir. Ardından soykırımın bir siyaset aracı olarak kullanılmaya başlanmasıyla çatışma çözümü ve uzlaşma literatüründeki anlamından uzaklaşarak nasıl yeni bir çatışma üretme potansiyeline sahip olduğuna değinilecektir.

1. RUANDA'DA ÇATIŞMA TARİHİ, YÖNETİM VE İTAAT KÜLTÜRÜ

Ruanda nüfusunun büyük çoğunluğu Hutular olmak üzere, azınlık Tutsiler ve etkin olmayan Twa nüfus şeklinde farklı etnik kökenler mevcuttur. Ancak aynı dine mensup olan, aynı dili konuşan ve gruplar arası evliliğin de mümkün olduğu bir toplum olduğunu da eklemek gerekmektedir (Morrock, 2010: 64). Ülkede etnik farklılıklar hakkında tarih boyunca bir farkındalık mevcuttur. Tutsilerin Etiyopya'dan Ruanda'ya göç ettikleri düşünülürken, uzun boylu, daha açık tenli oldukları, Hutuların ise daha koyu tenli ve kısa boylu olduğu şeklinde bir fiziksel kalıplaştırma yaygındır (Prunier, 1995: 7-8). Belçikalılar, 20. yüzyıl başından itibaren Ruanda'yı kolonileştirdiğinde kategorizasyonu bir adım ileri götürerek fiziksel özelliğe göre Tutsi ve Hutu olarak adlandırıp kimlik kartları dağıtmıştır. Bu kimlik kartlarıyla beraber gruplar arası geçiş zorlaşmıştır (Keane, 1996: 16-17). Nitekim evlilik veya daha fazla mülk edinme yoluyla Tutsi olmak mümkünken bu geçişkenliğin önünde bir engel oluşmuştur.

Belçikalılar geldiklerinde ülkeyi yöneten Tutsi azınlığın yanında yer almıştır. Fakat Belçikalıların kendi içerisindeki Valonlar ve Flamanlar arasındaki iktidar mücadelesi sömürcülere de yansımış Valonlar Tutsilerin yanında yer alırken, Flaman misyonerler bir süre Hutu çoğunluğunu desteklemişlerdir (Peterson, 2001: 274). Sömürgecilerin kendi içindeki rekabet onlarla aynı tarafı paylaşarak karşıt gruplara dönüşen halklar üzerinde olumsuz rekabetle sonuçlanmıştır. Buna ek olarak, uzun yıllar boyunca Hutu çoğunluğu yöneten azınlık Tutsi monarşisi, Hutulara eğitim olanaklarında, siyasette ve iktisadi hayatta ayrımcı davranmış, halka zorunlu çalışma sistemi dayatmış hatta belli dönemlerde ürettikleri tüm mahsullere el koymuştur (Mamdani, 2001: 97). Tutsi monarşisi, tüm Tutsi grubun ayrıcalıklı olduğu anlamına gelmemektedir. Tutsiler içerisinde de yönetime yakın grup tüm avantajlardan yararlanmış, görece yoksul Tutsiler de olmuştur. Fakat her durumda Tutsi grubun üstünlüğüne ilişkin bir toplumsal hafıza mevcuttur.

Tutsilerin üstünlüğüne ilişkin eğitim verilmiş, yabancı dil öğrenmeleri sağlanmış fakat Hutular sadece tarımsal faaliyeti kolaylaştıracak eğitimleri alabilmişlerdir (Mamdani, 2001: 90). Belçikalılar da biyolojik ölçümler yaparak fiziki özelliklerine göre kategorize eden kimlik kartları verdiğinde ve yönetsel kademelere Tutsileri getirdiğinde üstün grup algısı pekişmiştir (Newbury, 1992: 207).

Ruanda dünya üzerinde nüfus yoğunluğu en fazla olan ülkelerdendir. İhracatının büyük bölümü de tarım ürünlerine bağlı olan ülkede nüfusun %75'i tarım faaliyetiyle uğraşmaktadır (World Bank Country Report, 2022; CIA World Factbook, 2022). Tarım arazisi toplam ülke arazisinin %75'i olsa da orman, ulusal park, tepe, bataklık gibi sebeplerle ekilebilir arazi %47 oranında seyretmektedir (World Bank Country Report, 2022; CIA World Factbook, 2022). Yoğun nüfus ve yüksek tarım faaliyeti toprağın kıt kaynak kategorisinde değerlendirilmesine yol açmıştır. Öyle ki toprak temelli bir kimlik algısı dahi bulunmakta, aile ve kabile kökenleri ikincil kalmaktadır (Gourevitch, 1998: 334). Bu durum, 1994'teki ekonomik kriz ve ardından gelen soykırım eylemlerinde de görüldüğü üzere, toprak elde etmek için şiddete başvurmayı kolaylaştıran etkenlerdendir.

Buna ek olarak, devletin siyasi sistemi de toprak temellidir ve sistem yoğun gözetim mekanizmaları üzerine kuruludur. Aile biriminden başlamak üzere devlet bürokrasisinin her kademesinde yoğun bir idari yapılanma mevcuttur. Ruanda idari yapısında en alt birim aile, en üst birim ise merkezi hükümettir. İl, ilçe, sektör, hücre, köy ve on haneden sorumlu birim (*nyumbakumi*) olmak üzere altı temel idari birim bulunmaktadır (Thomson, 2013: 121). Aileden başlayıp yerel düzeyde devam eden ve en üstte merkezi hükümete ulaşan idari birimler gündelik yaşamla ilgili doğrudan kararlar alırken, tüm yerel düzeylerde ve ailelerde devletin otoritesini hissedilir kılmaktadır. Bu tür yoğun idari yapılanmalar, teknolojiyi minimumda kullanarak tüm toplumu gözetleme imkânı da vermektedir. Zaten tarım faaliyetlerinde yan yana çalışmakta olan halk için birbirinden haberdar olmak zor olmamaktadır. İlginç olan durum Ruanda coğrafi yapısının da iktisadi faaliyet ve idari yapı kadar gözetime elverişli olmasıdır. Ülke tepeliklerden oluştuğu, nüfus yoğunluğu çok olduğu ve ekilebilir tüm tepeler tarım arazisine dönüştürüldüğü için birbirini görmenin ve kontrol etmenin kolaylaştığı bir coğrafi yapıdan bahsetmek mümkündür.

Ruanda tarihi boyunca Hutu ve Tutsi grupları arasındaki çatışmalara tanıklık etmiş bir ülkedir. Kayıt altına alınmış olan şiddet döngülerinden en belirgin olanları 1959 yılında Hutuların yönetimi ele geçirmesiyle yaşanmış, 1962 yılındaki bağımsızlıktan sonra karşılıklı şiddet devam etmiştir. Sürgün edilmiş ya da kaçmak zorunda kalmış Tutsilerin komşu ülkelerde kurduğu silahlı birlikler ile

Ruanda'daki Hutular arasındaki çatışmalar sürmüştür. 1973 yılında Habyarimana'nın gerçekleştirdiği darbenin ardından iktisadi gelişmeyle birlikte şiddet azalsa da şiddete yol açan etkenler ortadan kalkmamıştır. 1990 yılında ise tekrar Tutsilerin Uganda'da kurmuş olduğu Ruanda Yurtsever Cephesi (RYC, *Rwandan Patriotic Front*) yönetimi ele geçirme isteğiyle saldırı başlatmıştır. Ülke tarihinde dikkat çeken nokta, iki grup arasındaki şiddetin döngüsel bir şekilde devam ettiği ve Tutsilerin Uganda'da, Hutuların Zaire'de (Kongo Demokratik Cumhuriyeti) olduğu üzere, kaçan grupların komşu ülkelerde barınıp destek alabildiği gerçeği olmuştur.

Ekonomik sıkıntılar, tarafların karşılıklı ön yargısı ve şiddet geçmiş toplumun genelindeki itaat kültürü, devletin etkin gözetim mekanizmaları, şiddet eylemlerine kitlesel katılım bir araya geldiğinde şiddetin çok uç noktaya varması kaçınılmaz olmuştur. Tutsilerden oluşan RYC'nin saldırılar düzenlemesi, 1990'lardaki demokratik geçiş rejimlerinden bahsedilen karmaşık siyasi bağlam, kahve fiyatlarının düşmesiyle gelişen ekonomik sıkıntılar ülkede hem siyasi hem ekonomik kriz yaratmış ve ciddi güvenlik kaygılarına yol açmıştır. Bununla beraber ülkedeki zorunlu çalışma sisteminden kaynaklı sosyal sıkıntılar, tarımsal faaliyetleri yürütmek üzere toprak için verilen mücadele, yerel yöneticiler arasındaki güç mücadeleleri ve düşmanlıklar, ülkenin coğrafi koşulları ve tarımsal faaliyetler nedeniyle yakın yerlerde yaşama hali ve Hutuların kendi içindeki sosyal baskılar, halkın genelinin şiddete başvurma oranını ve olasılığını daha da artırmıştır (Straus, 2006: 41-56).

1994'teki soykırım eylemlerini tetikleyen olay Hutu devlet başkanı Habyarimana'nın uçağının düşürülerek öldürülmesidir. Aslında ülkedeki iç savaş 1990 yılından beri sürmektedir. Fakat şiddetin yoğunlaşması ve soykırım eylemlerine dönüşümü Habyarimana'nın ölümüyle gerçekleşmiştir. Nisan ayından Haziran ayına geçen sürede hükümetin kontrolü altında olan tüm bölgelerde paramiliter grupların ve halkın da katılımıyla soykırım, insanlığa karşı suçlar ve Cenevre Sözleşmeleri ve İkinci Ek Protokol'de Ortak Olan Üçüncü Maddenin ihlalleri kategorilerindeki büyük suçlar işlenmiştir. Bir milyona yakın Tutsi ve ılımlı Hutu, hükümet yetkilileri, ordu ve Hutu milisler, yerel yetkililer, politikacılar, dini liderler ve hatta komşular, meslektaşlar, arkadaşlar veya akrabalar tarafından öldürülmüştür (United Nations Prevent Genocide, 2022). Öldürülen Tutsi nüfus ülkedeki toplam Tutsi nüfusun en az dörtte üçüne denk gelmektedir (Des Forges, 1999). Şiddetin acımasızlık düzeyi çok uç olduğu kadar Hutuların soykırım eylemlerine katılım oranı da çok yüksektir. Pala, tarım aletleri ve sınırlı sayıda ateşli silahlarla gerçekleştirilen öldürme eylemlerine tecavüz ve sakatlama da eklenmiştir.

Coğrafi yapının tepeliklerdeki tarım faaliyetleri sırasında gözetime elverişli olması, tarımsal faaliyetlerin yoğunluğu, evlerin yakınlığı ve tarım faaliyetlerinin yakın mesafelerde gerçekleşmesi Tutsilerin hedef alınmasını kolaylaştırmıştır. RYC'nin başkente gelmesiyle soykırım olayları sona ermiş hayatta kalan Tutsiler kurtarılmış, aşırılıkçı Hutu hükümete son verilerek Tutsilerden oluşan bir yönetim kurulmuştur. Fakat bu sefer öç eylemlerinden korkan Hutu nüfusta komşu ülkelere kaçış başlamıştır. Zira Ruanda tarihi karşılıklı şiddet döngüsüne defalarca tanıklık ettiği için korkularında haksız değillerdir. Ayrıca RYC Hutu aşırılıkçılara son verirken çok sayıda Hutu sivil yerinden etmiş ve kendisi de Hutulara yönelik şiddet eylemleriyle anılmıştır. RYC, günümüzdeki Ruanda hükümetine dönüşmüştür ve üyeleri etkin siyasi mekanizmalarda yer almaya başlamıştır.

Soykırım suçunun kasıt unsuru ve bir grubun hedef alınması nedeniyle hukuki düzlemde ispatlanması güç olan suç türlerinden birisi olduğu bilinmektedir. Şiddet eylemlerinin hukuki düzlemde kolaylıkla soykırım suçu olarak adlandırıldığı çok sayıda ülke ve olay bulunmazken, Ruanda için Uluslararası Ceza Mahkemesi'nde görülen davalarda soykırım suçundan hüküm giyenlerin sayısı yüksektir (International Criminal Tribunal for Rwanda, 2022). Soykırım suçundaki kasıt unsurunun ispatlanma kolaylığı açısından az rastlanır bir vaka olması bir yana halkın şiddet eylemlerine katılımı yüksek olduğundan soykırım suçu işleyen, iş birliği yapan, katılan ve suça teşvik eden kişi sayısı da çok yüksektir. Mahkeme kapandığı tarihe kadar 93 kişinin tutuklanması yapılmıştır (International Criminal Tribunal for Rwanda, 2022). Bunun dışında soykırım zanlısı binlerce kişinin bir bölümü yerel mahkemelerde yargılansa da yaklaşık 36.000 zanlının serbest bırakıldığı bildirilmiştir. Serbest bırakılan kişi sayısı hapisanede tutuklu olarak yargılama bekleyen zanlıların yaklaşık yarısına denk gelmektedir (BBC, 2005).

Ülkedeki Hutu çoğunluğun soykırım eylemlerine yoğun katılımı çok sayıda etkenle açıklanabilmektedir. Soykırım eylemlerine katılma, iş birliği yapma, teşvik etme oranının yüksek oluşunda önemli sebeplerden birisinin itaat kültürü olduğu genel kabul görmektedir (Collins, 1998). İdari sistemin hiyerarşik şekilde toplumun tüm tabakalarında, yerel birimlerde ve hatta ailelerde yer bulması, tüm birimlerin bir üst birime sorumlu olması, idari birimler için yapılan zorunlu çalışma günleri halkın genel anlamda hiyerarşik bir düzene uygun davranmasına ya da davranıyor görünmesine yol açmıştır. Bu şekilde halkın manipüle edilebilmesi, emirlerin hiyerarşik olarak taşınması ve emirlere uymayanlara yaptırımlar uygulanması daha kolay olmaktadır. Bu tarz bir toplumsal yapı itaat kültürünü oluşturduğu kadar pekiştirmektedir de. İtaat kültürünün şiddet eylemlerine katılımında etkisi bulunmaktadır ancak itaat kültürü tek başına açıklayıcı değildir. Hutuların şiddet eylemlerine katılımını sağlanması için gelen

emirleri meşrulaştırmaları da önemlidir. Hutular tarihsel ve ideolojik anlamda Tutsilere yönelttikleri şiddetin meşru olduğunu içselleştirmişlerdir (McDoom, 2005: 17-19). Aşırılıkçı Hutuların ve aşırılıkçı hükümet üyelerinin Tutsi nüfusunu yok etme kararlılığı ve iç savaşın bir hayatta kalma mücadelesi olarak algılanması şiddet eylemlerine katılımını kolaylaştırmıştır.

Tutsi ve Hutu grupların her ikisinin de kolektif hafızaları karşıt duygularla yüklüdür. Şiddet eylemlerine katılımı kolektif hafızadaki inanışların ve ön kabullerin etkisi bulunmaktadır. Hutu nüfusun kolektif hafızasında Tutsiler tarafından baskı altına alındıkları, ayrımcılığa uğradıkları, sosyal, ekonomik ve siyasi adaletsizliklere maruz kaldıkları şeklinde tarihsel deneyimler ve inançlar bulunmaktadır (McDoom, 2005: 17-19). Mevcut inançlardan büyük bölümü somut deneyimlere dayanmaktadır. Fakat Tutsiler açısından bakıldığında da Hutuların uyguladığı şiddet eylemleri olduğunu da hatırlamak gerekmektedir. Nitekim Ruanda tarihinde şiddet, döngüsel bir şekilde tekrar eder niteliktedir. Bununla birlikte, 1990'ların başındaki iç savaşta Hutu hükümet, siyasi partiler ve medya aşırılık yanlısı bir tutum takınmış, iç savaşın etnik hatta ırk temelinde bir ölüm kalım meselesi olduğuna ilişkin söylemlerde bulunmuşlardır. Ruanda'da yangın olarak dinlenen popüler radyo kanalı RTLM radyo yayınlarında soykırımı kışkırtmada ciddi bir rol oynamıştır (Chrétien vd., 1995; Çoban Öztürk, 2016). Hutularda savaşı kaybederlerse 1959'dan sonraki tüm kazanımlarını kaybedecekleri düşüncesi hâkim olmuştur (McDoom, 2005: 20-21).

Hutuların soykırım eylemlerine kitlesel düzeyde katılımında, devlet organlarındaki aşırılıkçı gruplardan emir verilmesi, radyo yayınlarının manipülasyon gücü, iç savaşın hayatta kalma mücadelesi olduğu inancı, Hutuların tarih boyunca Tutsiler tarafından baskı ve şiddete maruz kaldığının kabulü ve son olarak itaat kültürü karşılıklı etkileşim şeklinde etkili olmuştur. İtaat kültüründen bahsederken sorgusuz sualsiz tüm emirlere uymak kastedilmemektedir. İtaat etmenin olumlu karşılandığı, devlet mekanizmalarının bunu pekiştirdiği ve uymayanı cezalandırdığı ifade edilmektedir. İlginç bir şekilde, Ruanda, modern teknolojiye sahip olmadan halk üzerinde çok güçlü gözetim mekanizmaları kurabilen bir devlet niteliği taşımaktadır. Ülkedeki merkezi devletin tarihsel sürekliliği, merkezi gücün yüksek olması, ailelere kadar ulaşan yerel idari birimlerin varlığı ve hiyerarşik düzenleri, bu birimler aracılığıyla merkezi otoritenin devlet için ücret ödenmeyen zorunlu iş kolları oluşturması ve işgücünü organize edebilmesi itaat kültürünü yaygın hale getirmiştir (Çoban Öztürk, 2011: 67-114; 2010). Kültürel açıklamalarla indirgemeci yaklaşımlarda bulunmak uygun değildir, ancak Ruanda toplumunun otoriteye itaat etme ya da itaat ediyor görünme gibi pragmatik bir eğilim ve alışkanlığı olduğu görülmektedir. Fakat 1994'teki olaylarda itaat kültürünün bu denli açığa çıkmış

olmasında ve soykırım eylemlerine kitlesel katılımı yukarıda sayılan etkenlerin tamamının etkileşim içinde olduğunu ve sebepleri güçlendirdiğini kabul etmek gerekmektedir. İtaat kültürü ve şiddete kitlesel katılım nedeniyle ülkede uzlaşma çalışmaları yapılması şiddetin tekrarlamaması için büyük önem taşımaktadır.

2. ÇATIŞMA ÇÖZÜMLERİ LİTERATÜRÜNDE UZLAŞMA YAKLAŞIMLARI VE RUANDA'DA UZLAŞMA

Uzlaşma (*reconciliation*), ağır ihlaller ve toplu katliamların ardından “normal” ve iyi ilişkilerin kurulması olarak tanımlanmaktadır (Leiner, 2018: 176). Uzlaşma kavramı çatışma çözümü literatüründe görece yeni bir kavramdır ve sosyal bilimlerin farklı alanlarını da kapsayacak şekilde düşünülmektedir. Bununla birlikte uzlaşma, çatışma çözümlerinde bir adım öteye giderek çatışmaya ilişkin motivasyonlar, tutumlar ve inançlarla da ilgilenmekte ve buna ilişkin kimlik meselelerinde değişiklikler yapılmasını öngörmektedir (Gardner Feldman, 2012: 7). Uzlaşma, kimlik değişikliği açısından en zorlu süreç olmaktadır. Kelman'a göre, tüm tarafların kimliğini gözden geçirmesi ve her grubun kimliğindeki olumsuz unsurları ortadan kaldırmaya veya azaltmaya çalışması gerekmektedir (Kelman, 2008: 24-25).

Ruanda örneğinde görüldüğü üzere, döngüsel şiddet eylemleri, belli bir grubun siyasi ve iktisadi ayrıcalıklara sahip olarak diğer grubun bunlardan faydalanmasına müsaade edilmemesi, otoriteryen eğilimler ve geçmiş mağduriyetlerin karşılıklı olarak giderilmemesi gibi koşullar yeni şiddet türleri doğurabilmektedir. Ruanda'da şiddetin tekrarlanmaması için uzlaşma süreçlerine ihtiyaç duyulduğu da açıkça görülmektedir. Çatışma sonrasında yapısal siyasi ve iktisadi değişikliklere ek olarak, uygun olan uzlaşma türünü seçerek gruplar arasında barışa katkıda bulunma olasılığı mevcuttur. Uzlaşma çalışmalarının düşmanlığı azaltması, tolerans kültürünü teşvik etmesi, otoriteye saygının ılımlı ve sorgulayıcı bir halde sürdürülmesi gibi tutumsal değişikliklerle devam ettirilmesi şiddet döngüsünün kırılmasında etkili olmaktadır (Nadler and Shnabel, 2008: 37-56).

Uzlaşma konusunda literatürde farklı yaklaşımlar mevcuttur. Temel ayırım yapısal veya realist yaklaşım ile psikolojik yaklaşımlar şeklindedir. Aslında tüm yaklaşımların birbirini tamamlayıcı olduğunu düşünerek meseleleri ele almak Ruanda gibi uç örneklerde önem arz etmektedir. Realist veya yapısalcı yaklaşım, istikrarlı bir barış ve uzlaşma için güvenlik meselelerine, ekonomik ve siyasi iş birliğine öncelik vermektedir (Kacowicz ve Bar-Siman-Tov, 2012: 11-35). Bu yaklaşım çatışmaların kıt kaynaklar ve maddi ihtiyaçlar nedeniyle gerçekleştiğini öne sürmektedir. Uluslararası çatışmalarda maddi ihtiyaçlar genellikle toprak

paylaşımı, doğal kaynakların paylaşımı gibi konularla ilgiliyken ülke sınırları içindeki çatışmalarda çok daha fazla sebep bulunabilmektedir. Toprak, mülk, ekilebilir arazi, siyasete erişim, kaynakların bölüşümü gibi konulardan sosyal deneylerdeki küçük gruplar arası çatışmalara kadar değişen sebepler mevcuttur (Sherif vd., 1961). Buna göre kıt kaynaklar ve somut ihtiyaçlar üzerindeki rekabet çatışmaya neden olmaktadır. Çatışmanın tarafları kıt kaynakları nasıl bölüşeceği ve ihtiyaçlarının nasıl karşılayacağı konusunda bir anlaşmaya vardıklarında sorunlarını çözerek uzlaşma aşamasına geçebileceklerdir.

Psikolojik uzlaşma yaklaşımlarında ise duygusal, ilişkisel ve kimlik boyutlarına öncelik verilmektedir. Burton klasik çalışmasında, çatışmaların nedenlerinin, tarafların temel psikolojik ihtiyaçlarına yönelik tehditlerden kaynaklanabileceğini belirtmiştir (Burton, 1969). Güvenlik veya adalet ihtiyacı, saygı görme, olumlu itibar ve kimliğin kabulü ve saygı gösterilmesi gibi ihtiyaçlar karşıt gruplar tarafından tehdit edilebilmekte ve bu tehditler çatışmayla sonuçlanabilmektedir (Nadler ve Shnabel, 2008: 38). Güvensizlik, aşağılanma, acı çekme ve intikam hislerinin onarılamaması ve devam etmesi ise şiddetin döngüsel hale gelmesine yol açabilmektedir. Psikolojik uzlaşma yaklaşımlarında çatışma tarafları bu tür psikolojik engel ve tehditleri ortadan kaldırdıklarında ve kendi kimlikleri ve tutumları üzerinde çalışmaya başladıklarında uzlaşma süreci başlayabilecektir.

Psikolojik yaklaşımlar içinde araçsal (*instrumental*) ve toplumsal duygulanım (*socioemotional*) olmak üzere farklı türler yer almaktadır (Nadler ve Shnabel, 2008: 37-56). Nadler, her iki türün de ilişkisel ve kimliksel uzlaşma yaklaşımları kategorisinde olduğunu da belirtmektedir (Nadler, 2012: 292-309). Her ikisinde karşılıklı iletişim kurma, ilişkiler geliştirme ve kimliğe ilişkin değişimler ön görülmektedir. Ancak araçsal uzlaşma, geçmişe odaklanmadan günümüzde iş birliğine dayalı ilişkiler kurmaya önem atfetmektedir. Karşılıklı güven oluşturabilmek için günümüz koşullarında tekrarlar şeklinde ortak projeler yapma ve iş birliği içeren iletişim türlerini artırma yolu tercih edilmektedir (Nadler ve Shnabel, 2008: 42). Temas hipotezine (*contact hypothesis*) benzer şekilde karşıt gruplar arasında kurulacak ilişkilerin ön yargıları kırması ve zaman içinde azaltması beklenmektedir (Pettigrew ve Tropp, 2005: 262-277). Çatışma geçmişi olan topluluklar arasında süreklilik arz eden ve tekrarlanan ortak eylemler neticesinde güvensizlik halinden güven temeline dayalı ilişkiler kurmaya geçilebileceği düşünülmektedir (Kriesberg, 2000: 182-188).

Toplumsal duygulanım yaklaşımı ise araçsal uzlaşmadan farklı vurgular içermektedir. Bu yaklaşımda geçmiş vurgusu yüksektir. Geçmişte olan olayların konuşulması, yapılan yanlışlara odaklanılması, hataların kabul ve itiraf edilmesi,

hatalardan dolayı özür dilenmesi önem taşımaktadır. Bunun için gerekli olan adalet, tarih, hakikat ve uzlaşma içerikli komisyonlar kurulması ve tüm tarafların bu komisyonlarda bir araya gelmesi gerekmektedir (Nadler ve Shnabel, 2008: 42). Bu yaklaşımda özür dileme-affetme döngüsü önemli bir yer tutmaktadır (Mitchell, 2014: 277). Failin/saldırmanın özür dilemesi, mağdurun ise affetmesi beklenmektedir. Çatışma geçmişi olan ve bir arada yaşamaya devam eden toplulukların bütünleşebilmesi ve şiddet döngüsü oluşmadan bir arada yaşamaya devam edebilmesi için bu yaklaşım gerekli görülmektedir. Özür dileme, affetme, hakikati açığa çıkarma ve sonucunda da adaleti sağlama gibi kavramlar birbiriyle bağlantılı olarak düşünülmekte ve bu yaklaşımda merkezi bir rol oynamaktadır (Rosoux, 2009: 553).

Uzlaşma yaklaşımlarından hangisinin tercih edileceği ya da hangisinin vurgulanacağı uç çatışmalar yaşayan ülkelerde önem arz etmektedir. Soykırım sonrasında Tutsi ve Hutu grup bir arada yaşamaya devam ettiğinden toplumsal duygulanım yaklaşımının daha uygun olacağı kabul görmüştür (Nadler and Shnabel, 2008: 37-56). Bu yaklaşım Güney Afrika Cumhuriyeti'nde de olduğu üzere bir arada yaşamaya devam eden toplumlarda sıklıkla tercih edilmektedir. Fakat her iki grubun bütünleşerek bir arada yaşamaya devam etmesi ve şiddet döngüsünün kırılabilmesi için yapısal uzlaşma yaklaşımlarının da toplumsal duygulanım kadar önemli olduğu aşikârdır. Zira ülkede iktisadi, sosyal ve siyasi çok sayıda sorun bulunması şiddet eylemlerinde önemli bir etken olmuştur. Soykırım sonrası başa geçen Kagame liderliğindeki Tutsi hükümet çok sayıda ekonomik, sosyal ve siyasi reform başlatmış, eğitim ve sağlık alanlarında ilerlemeler kaydetmiştir. Aynı zamanda yıllık bütçenin neredeyse %40'ını oluşturacak şekilde uluslararası bağışçıları ve yatırımcıları da ülkeye çekebilmiştir (Jesse, 2017: 12). Uluslararası toplum, eğitim reformları, sağlık hizmetleri ve nüfus kontrolü, cinsiyet eşitliği, teknoloji, askeri personelin eğitimi, ulusal hukuk sistemi ve geçiş dönemi adalet programları için finansman ve insan kaynağı desteği vermiştir (Jesse, 2017: 12). Birleşmiş Milletler ve alt kuruluşları, insan hakları örgütleri, sivil toplum kuruluşları, akademisyenler ve onlarca sivil toplum girişimi Ruanda'da uzlaşma sürecine destek olmak için çaba harcamışlardır.

Toplumsal duygulanım yaklaşımında hakikat komisyonları büyük yer tutmaktadır. Ruanda'da da kurulan komisyonlarda mağdurların ve saldırganların aynı mekânda bulunarak şiddet eylemleri sırasında yaşananları açıklaması, "doğruları" anlatması, ardından da saldırganın mağdurdan özür dilemesi beklenmektedir. Tabii ideal olarak beklenen bu olsa da saldırgan ve mağdurun aynı ortamda bulunması daha sonrasında bireysel şiddet ve karşılıklı tehdit içeren durumlara dönüşebileceği bilinmektedir. Özür dileyenin hakiki anlamda mı, baskı

yoluyla mı özür dilediği ya da mağdur affettiğini belirttiğinde, bunun hakiki olup olmadığı gibi çok sayıda niteliğe ilişkin sıkıntılar söz konusu olduğu ve olacağı görülmektedir. Özür dileme-affetme döngüsü bu uzlaşma yaklaşımında büyük yer tutsa da şeklen bu döngüyü uygulamakla bu sayede toplumsal uzlaşmaya varmak arasında büyük fark bulunmaktadır. Şeklen yapılan eylemlerde karşılıklı olarak olumsuz duyguların azalması mümkün olmayacaktır

Özür dileme-affetme döngüsünde rollere ilişkin sıkıntılı bir durum da söz konusudur. Bir taraf özür dilediğinde ve diğer taraf affettiğinde bu durum doğrudan fail veya mağdur rolünün kabul edilmesi anlamına gelmektedir. Tutsilerin 1994'teki şiddet eylemlerinin hedefi ve kurbanları olduğu açıktır. Ancak Ruanda'da olduğu üzere, çatışmaların çoğunda tüm taraflarda mağdurlar bulunmaktadır. Soykırımı maruz kalan Tutsilerin yanında hem aşırılıkçı Hutular tarafından hem Tutsi RYC tarafından öldürülen çok sayıda ılımlı Hutu olduğu bilinmektedir. Sadece soykırım olaylarında değil, Ruanda tarihi boyunca her iki tarafta da mağdurlar ve failer olduğunu unutmamak gerekmektedir. Üstelik Ruanda'da her iki taraf da kendisinin mağdur olduğu konusunda ısrarlıdır. Worchel'e göre, hangi tarafın daha fazla acı çektiği etrafında dönen tartışmalar çatışma yaşayan tüm toplumlarda mevcuttur (Worchel ve Coutant, 2008: 434). Ruanda'daki şiddetin uzun geçmişi, sorunlarda sosyopsikolojik dinamikler oluşturmuş, geri dönülmesi güç önyargılar ve ön kabuller yerleştirmiştir (Bar-Tal, 2007: 1430-1453). Bu dinamikler çatışma çözümünü ve uzlaşmayı da engelleyecek hale gelmiştir. Ülkede uzlaşmanın gerçekleştirilmesi zaten zorken mevcut hükümet uzlaşma politikalarında ciddi yanlışlar yapmaya başlamış, soykırımı siyasi bir malzeme haline getirerek mevcut duruma olumsuz bir boyut daha eklemiştir. Hükümet baskıcı politikalar uygulamaktan da kaçınmamaktadır. Otoriter ve baskıcı bir siyaset izlediği, ülke içinde ve bölgede ağır insan hakları ihlalleri yaptığı iddiasıyla ciddi biçimde eleştirilmektedir (Human Rights Watch, 2008). Ayrıca hükümetin soykırımı siyasi bir araç haline getirip eylemlerine meşruiyet aradığı gözlemlenmektedir.

Soykırım öncesi dönemle kıyaslandığında hükümetin iktisadi, siyasi ve sosyal başarılar elde ettiği görülmektedir. Fakat tüm bu gelişmelerin Ruanda'daki uzlaşma sürecinde ne denli etkili olduğu tartışmalıdır. Çünkü tüm sosyal, iktisadi ve siyasi gelişmelere rağmen hükümetin yürütmekte olduğu çatışma çözümleri ve uzlaşma yaklaşımları, literatürdeki içeriğinden uzak seyretmekte ve şeklen gerçekleştirilen uzlaşma süreci hakiki anlamda toplumu uzlaştırmamaktadır. Ruanda gibi şiddetin döngüsel olduğu toplumlarda bu durum büyük tehlike arz etmektedir.

3. UZLAŞMADAN SOYKIRIM SİYASETİNE

Soykırım gibi acımasız şiddet eylemleri, güvenliğin en uç ihlallerinden kabul edilmektedir. Bu nedenle, özellikle bir arada yaşamaya devam eden husumetli gruplar arasında endişe ve korkunun azaltılması, uzlaşma süreçlerinin gerçekleştirilmesi büyük önem arz etmektedir. Ruanda gibi failerin ve mağdurların yakın mesafelerde ortak tarım faaliyetlerinde bir arada bulunuyor olması gruplar arası gerilimin azaltılmasının ne denli aciliyet taşıdığını açıklar niteliktedir. Hem uluslararası toplum hem Ruanda hükümeti bu aciliyetin farkında olup gerekli önlemler almaya niyetli görünmektedir. Fakat Ruanda hükümetinin 'ulusal birlik ve uzlaşma' siyaseti adı altında uygulamaya koyduğu politikalar belli siyasi tercihlerin dayatılması ve baskıcı yöntemler kullanılması şeklinde sürdürüldüğü için uzlaşma yerine çatışmacı bir algı yerleşmeye devam etmektedir.

Uzlaşma politikaları çerçevesinde 1995'te resmi anma törenleri düzenlenmeye başlanmıştır. Buna ek olarak, hukuk sisteminde ve yerel *gacaca* mahkemelerinde değişiklikler yapılmıştır. Mahkemede görev alanlara hukuk eğitimi verilmiş, uzlaşma temaları üzerine kavramlar oluşturulmuştur (Clark, 2010: 29-46). Eğitim alanında Ruandalı kimliğine vurgu yapan ve etnik ayrımları kullanmayan yeni müfredatlar ayarlanmış, uzlaşma konusunda eğitim vermek üzere radyo programları gerçekleştirilmiştir. 2007'de Soykırımın Mücadele Ulusal Komisyonu kurulmuş, uzlaşmayı teşvik etmeyi amaçlayan organizasyonlar ve anma programları düzenlenmiş, anıtlar, müzeler ve çeşitli sivil toplum dernekleri (Ibreck, 2010: 330-343) kurulmuştur.¹

Ülkede yeni politikalara eşlik eden semboller de kullanılmaktadır. 2001 yılında yeni bayrak kullanılmaya başlanmış ve 2002 yılında yeni milli marş kabul edilmiştir. Yeni ve bütünleşmiş bir Ruanda mesajını içeren bu milli sembollerin resmî kurumların yanı sıra kırsal bölgelerde ve şehirlerde kullanımı yaygınlaştırılmıştır. Ruanda yerel yönetimlerin ve gözetim mekanizmalarının çok güçlü olduğu bir ülke olduğundan bu sembollerin en ücra kırsal alanlarda dahi kullanımının yaygınlaşmasını denetlemektedir (Thomson, 2013: 121). Yerel yönetim mekanizmaları merkezi yönetimden gelen tüm siyaseti etkili bir şekilde uygulamakta, teşvik ve kontrol etmektedir. Gündelik hayatın ve geleneklerin, tarım, sağlık, ticaret döngülerinin düzenlenmesinde etkin rol alan yerel yönetimlerin merkezden gelen sembolik uygulamaları yaygınlaştırması da zor olmamaktadır. Merkezi yönetim tüm sembolizmi ve baskı araçlarıyla beraber

¹ *Ibuka (remember)*, *Avega (the genocide widows' association)*, *AERG (the student survivors' organization)* soykırımı anmak üzere kurulmuş en yaygın sivil toplum kuruluşlarıdır. Başkent Kigali'de de soykırım anma müzesi ve ulusal müze bulunmaktadır.

yerel düzeyde hissettirilmekte ve itaat kültürünü yaşatmaya devam etmektedir (Thomson, 2013: 121).

Hükümetin gerçekleştirdiği bayrak ve milli marş gibi sembolik yenilikler veya eğitim müfredatı gibi somut uygulamalar tek bir Ruandalı kimliği yaratma iddiasında olan, Ruandalılık kimliğine vurgu yapan ve etnik ayrımları kullanmamakta kararlı nitelikler taşımaktadır. Ancak bunu yaparken baskıcı yöntemlere başvurması, mevcut etnik kimliklerin reddedilmesi ve etnik kelimeleri kullananların dahi tutuklanması çözüm ve uzlaşma yaklaşımlarına tezat oluşturmakta ve hakiki uzlaşmaya katkıda bulunmamaktadır.

Uzlaşma çalışmaları çerçevesinde 1999 yılında Ulusal Birlik ve Uzlaşma Komisyonu kurulmuştur. Komisyonun yetkili alt kuruluşları ve programları bulunmaktadır ve çalışanların RYC üyesi olması gerekmektedir. Bu komisyon, tüm kırsal alanları dolaşarak yerel düzeyde ulusal birlik ve uzlaşma konularındaki uygulamaların kontrol edilmesinden sorumludur (Thomson, 2013: 119). Ulusal Birlik ve Uzlaşma Komisyonu ülkedeki soykırım sonrası uzlaşma politikalarında merkezi bir rol edinmiştir. Özür dileme-affetme döngüsünde etkin rol almış ve Ruanda resmi tarihinin yazılmasında aktif rol almıştır. Komisyon, hükümet gözüyle Ruanda tarihini yeniden yazmakta ve bunu da okul müfredatlarına yerleştirmektedir. Ayrıca yine komisyon tarafından Ruandalıları “eğitmek” için *ingando* kurulmuştur. Hükümetin endoktrinasyon mekanizmalarının başında gelen *ingando*, din adamları, akademisyenler, öğrenciler, askerler, mahkûmlar, siyasetçiler gibi toplumun çok farklı kesimlerinin bir araya getirildiği zorunlu bir eğitim kampıdır. Bu kampta RYC'nin resmî ideolojisi aktarılırken, ulusal birlik ve uzlaşma üzerine de anlatılar yer almakta, görevli askerler de bu eğitim kampına eşlik etmektedir (Thomson, 2011: 331-339). Kamplarda hükümet tarafından kabul edilen, Tutsilerin yönetimde olduğu dönemlerin övüldüğü ve koloni öncesi Hutu ve Tutsi kimliklerinin geçişken olduğu dönemlerin yüceltildiği bir resmi tarih anlatısı aktarılmaktadır. Bu kamplardaki yurttaşlık eğitimi birkaç ay kadar sürebilmektedir. *Ingando* kamplarına katılım zorunlu olup, kamplarda hükümet programları, yurttaşlık eğitimi ve resmi Ruanda tarihi dışında herhangi bağımsız fikir veya eleştiriye yer vermeyen baskıcı bir nitelik göze çarpmaktadır (Mgbako, 2005: 202). Kamplar Soğuk Savaş döneminde totaliter rejimlerin ve günümüz Çin Halk Cumhuriyeti'nin kullandığı eğitim kamplarını hatırlatan ve günümüz koşullarıyla, demokratik normlarla, fikir özgürlüğüyle bağdaşmayan bir endoktrinasyon merkezi niteliğindedir. Bu tür yöntemlerin endoktrinasyon hedefleri kısa vadede sağlanmış görünse de uzun vadede herhangi bir uzlaşma sağlamayacağı (Mgbako, 2005: 202) ve ilk fırsatta toplumsal sorunların tekrar açığa çıkmasına yol açabileceği de bir gerçektir.

Bir diğer uzlaşma mekanizması olan *gacaca* yargı sistemi geleneksel bir kurum olup, mevcut hali asıl işlevinden epey uzaklaşmıştır. Ruanda için Uluslararası Ceza Mahkemesi ile ulusal mahkemelerde devam eden yargılamalara yardımcı olması beklenen bu sistemde soykırım zanlılarının yargılanması ve özür dileme- affetme döngüsüne katkıda bulunması beklenmekteydi. Ancak sistemdeki eksiklikler ve yargılama usulleri düzeltilmediği gibi *gacaca* mahkemelerine önce zorunlu katılım getirilmiş ardından katılmayanlar da tutuklanmaya başlanmış ve giderek keyfi yaklaşımların hâkim olduğu gözlenmiştir (Thomson, 2013: 120-121).

Tutsilerin hedef alınarak soykırımı maruz kaldığı ve büyük acılar çektiği kabul edilen bir gerçekliktir. Fakat soykırım eylemlerinde ılımlı Hutuların da yine Hutu aşırılıkçılar tarafından öldürüldüğünü ve RYC'nin de bizzat yönetimi ele alırken Hutu sivilleri öldürdüğünü hatırlamak gerekmektedir. Uzlaşma tüm mağdurların hatırlanması ve adalet bulmasını gerektiren ve tek bir tarafın mağduriyetini gidermekle gerçekleştirilemeyecek bir yaklaşımdır. Gruplar arasındaki tarihsel şiddet döngüsü ancak ve ancak hem fail hem mağdur açısından olayları ele alarak, tüm mağdurları anarak ve hakiki adaleti sağlayarak kırılabilir. Fakat hükümet açık biçimde yalnız Tutsilerin mağdur olduğunu kabul etmektedir. Yargılamalarda, anma törenlerinde, yasalarda sadece Tutsiler mağdur olarak ifade edilmektedir. Sadece Tutsilerin mağdur olduğunu resmi olarak ilan eden ve tüm eğitim müfredatlarında, resmi tarih yazınında odak noktası yapan bir siyasi seçim adaletsizlik duygusunu pekiştirmektedir. Kazanan tarafın sadece kendisine adalet sağlayacağına ilişkin bir algının yerleşmesi zaten şiddet döngülerini oluşturan temel etkenlerdendir. Bu algının devamında güvensizlik, aşağılanma hissi gibi duygular yerleştiği için özür dileme, yardım etme veya tazminatlar gibi olumlu yaklaşımlar dahi olumsuz olarak algılanıp gruplar arası ilişkiler giderek kötüleştirilecek, toplumsal uzlaşma gerçekleşmeyecek, hatta şiddet tekrarlanabilecektir.

Ülkedeki uzlaşma uygulamalarında özür dileme-affetme döngüsü de sorunlu yürümektedir. Ruanda'da da Hutu faillerin kamusal alanlarda özür dilemesi, Tutsilerin de kabul edip affettiğini bildirmesi şeklinde gerçekleştirilen bu döngünün içerik ve nitelik açısından sorunlu olduğu açıkça görülmektedir. Tek bir mağdur grubun seçildiği, diğer mağduriyetlerin dışlandığı bir söylemde hakiki adalet aramak zaten mümkün görünmemektedir. Gruplardan birinin dışlanması yeterince önemli bir meseleyken özür dileme-affetme döngüsünün şekilsel yürütülmeye başlanması da farklı bir soruna dönüşmüştür. Mağdurların hızlı ve şeklen affettiği, aslında beklentiyi karşılamak için acele ettikleri durumlar da söz konusu olabilmektedir.

Hükümetin anayasada “Tutsilere yapılan soykırım” şeklinde değişiklik yapması (Thomson, 2013: 117) ve kamusal anlamda özür dileme-affetme döngüsünde özür dileyenin sadece Hutular, affetmesi beklenin sadece Tutsilerden oluşması açık bir şekilde “seçilmiş mağduriyet” olduğunu göstermektedir. Tutsilerin büyük bir mağduriyet yaşadığı kabul edilen bir gerçektir fakat mesele, tüm mağdur ve kurbanların anılması, tüm mağduriyetlere ilişkin uzlaşma geliştirilmesidir. “Seçilmiş mağduriyet” geliştirmek çatışma sonrası toplumlarda yapılması muhtemel ancak hatalı bir yaklaşımdır. Çünkü bu şekilde mağdurları ve mağduriyeti merkeze almayan bir yaklaşım olduğu gibi aynı zamanda tüm Hutular topyekûn fail ve soykırımcı olarak etiketlenmektedirler.

Seçilmiş bir mağduriyet üzerine vurgu yapmak, yeni bir Ruandalı kimliği üzerinde durarak var olan etnik kimlikleri reddetmek hükümetin ısrarcı bir şekilde kimlik siyaseti uyguladığını göstermektedir. Çatışma sonrası dönemlerde kimlik siyaseti uzlaşma açısından çok önemlidir. Adil yargılanma ile iktisadi ve siyasi bölüşümlerin yapılması ve beraberinde eğitim politikaları, siyasi dönüşüm ve medya desteğiyle dışlayıcı kimlikler üzerinde çalışılması gerekmektedir. Çatışmacı kimlikler yerine uzlaşmacı algının yerleşmesi, karşılıklı olumsuz, dışlayıcı ve önyargılı tutumların değiştirilmesi ve tolerans kültürünün ön planda olduğu demokratik normların yerleştirilmesi esas olmaktadır. Ancak Ruanda’da adalet sistemi ve siyasi yapı bekleneni karşılamadığı gibi, hükümetinin uyguladığı kimlik siyasetinde resmi tarihi ve kolektif hafızayı yeniden inşa etme amacı açıkça görülmektedir. Hükümet kendi tercih ettiği şekliyle yeni bir geçmiş yazmaya çalışmaktadır. Çatışma sonrası toplumlarda çatışmada gerçekleşen olayların tüm açıklığıyla anlatılması karşılıklı affetme, özür dileme ve bir arada yaşamaya devam edebilme için özel önem taşımaktadır. Şiddet eylemlerinin seçilerek aktarılması en başta uzlaşma çabalarına zarar vermektedir. Ayrıca ulusal kimlik yaratma çabası dünya genelinde yaygın kabul görse de bir üst kimlik seçilerek diğer etnik kimliklerin reddedilmesinin sonuçlarının gayet olumsuz olduğu da bilinen bir gerçektir. Günümüzde ve özellikle çatışma tarihi olan toplumlarda kimliklerin reddi veya bastırılması değil mevcut kimliklerin kabul edilerek barışçıl bir hale dönüştürülmesi esastır.

Ruanda hükümeti kimlik siyasetini sürdürürken, seçici şekilde Tutsilerin yönetimde olduğu koloni öncesi ve sonrası dönemleri resmi tarihe ve eğitim müfredatına koymakta, bu dönemleri ülke tarihinin en parlak dönemleri olarak sunarak mevcut Tutsi yönetimini ve yürüttükleri siyaseti meşrulaştırmaya çalışmaktadır. Geçmiş, günümüzdeki toplumsal düzeni meşrulaştırmak ve mevcut eylemleri haklı çıkarmak için kullanılabilir (Connerton, 1989: 3). Toplumsal hafızanın kontrol edilmesi ya da şekillendirilmeye çalışılması siyasi bir girişimdir ve yeni bir toplumsal hafıza inşa etmeye çalışmak siyasi olarak

meşruiyet kazanma isteği anlamına da gelmektedir (Hirsch, 1995: 23). Toplumsal hafızaya ve geçmişe ilişkin bu eylemlerin asıl motivasyon kaynağı günümüzdeki siyasi fikirler olmaktadır (Verovšek, 2016: 530). Anma törenleri, resmi günleri, hukuki işlemler ve davalar, medyanın manipülasyonu, binalar, anıtlar, tarihsel anlatı, eğitim materyalleri ve halkın eğitimi gibi araçlarla geçmiş manipüle edilebilir ve günümüzdeki siyasi ortama meşruiyet sağlamak için kullanılabilir. Bu durum, günümüzde uzlaşma için gerekli olan zemini sağlamayacağı gibi ileriki dönemlerde bireyler öğrendikleri geçmiş çerçevesinde kendilerini konumlandırabilirler. Hakikatten bahsedilmeyen ve çatışmalarıyla gerçek anlamda yüzleşmeyen toplumlarda haksızlığa uğradığını düşünen, öç alma hisleri besleyen grupların olması kaçınılmazdır. Bu durum Ruanda'da olduğu gibi şiddet döngüsünü tetikleyen koşullardan birisi olmaktadır. Geçmişin hangi yorumlanışının tercih edileceği aynı zamanda gruplar arası bir güç mücadelesine de işaret edilmektedir (Kubik ve Bernhard, 2017: 5-6). Ruanda'da da Tutsi ve Hutu gruplar hangi grubun yönetiminde olduğuna bağlı olarak geçmişin olumlu ve olumsuz yorumlandığı tartışmalı ve birbirinin zıttı olan tarih kabullerine sahiptirler.

Hükümetin “ulusal birlik ve uzlaşma” siyasetinde etnisite kelimesi ve etnik gruplar yok sayılmaya başlanmıştır. Tek bir “Ruandalı” kimliği yaratma iddiasıyla kamusal alanda etnik referanslara yer verilmesi yasaklanmıştır. Etnik kimliklerin ulusal birliği bozacağı kabul edilmektedir (Purdeková, 2020: 1183-1199). Fakat etnik gruplar yok sayılarak etnik kimliklerin var olmamasını sağlamak mümkün değildir. Tam tersine gruplar tarih boyunca kendi kimliklerinin gayet farkındadır. Etnik kimliklerden konuşulmayarak bireyler susturulmuş ve sessizleştirilmiş olmaktadır. Orta Afrika ülkelerinde de yaşandığı üzere, bu tür baskılar ve kimlik siyaseti, toplum içinde öfke ve nefret birikmesine yol açarak, toplumsal patlamalar ve şiddet olaylarıyla sonuçlanabilmektedir (Lemarchand, 2009). Etnik kimliklerin üzerinin örtülmesi ülkede hakiki bir uzlaşmanın gerçekleştirilmesinin önünde bir engel olmaya başlamıştır (Lemarchand, 2009: 109). Uzlaşma süreçlerinde etnik kimliğin vurgulanıp vurgulanmaması önemli değildir. Önemli olan mağdur merkezli ve mağdurların haklarını ve iyileştirilmelerini sağlayan yaklaşımlardır. Birbirine düşman olan grupların karşılıklı tolerans kültürüyle bir arada yaşaması ve fail/saldırgan ile mağdurun özür dileme-affetme döngüsünü gerçekleştirebilmesi esas olmaktadır. Etnik kimliklerin üzerinin örtüldüğü bir sosyal ve siyasi ortamın ve mağdur merkezli olmayan kolektif bir hafızanın toplumsal iyileşmeye yardımcı olmayacağı bilinmektedir (Lemarchand, 2009: 103).

Ruanda'da sadece soykırım dönemi değil, ülke tarihinin tamamında birbiriyle çelişen, zıtlıklar barındıran bir tarih anlatımı mevcuttur. Örneğin

Hutular, sömürge öncesi dönemi Hutuların köleleştirildiği, baskı altına alındığı ve Tutsilerin büyük ayrıcalıklara sahip olduğu bir dönem olarak hatırlarken Tutsiler ülkenin en iyi dönemlerinden birisi olduğuna vurgu yapıp ayrıcalıklardan veya baskıdan bahsetmemektedirler. Ruanda'nın bağımsızlığını kazanması ve ilk kez Hutuların liderliğinde bir hükümetin kurulması da beklendiği üzere her iki grup tarafından farklı yorumlanmaktadır (Eltringham, 2004: 147-179; Jessee, 2017: 237-254). Ülkedeki gruplar hükümetin, siyasi ve iktisadi koşulların niteliğine ilişkin değil, hangi grubun baskın olabildiğine, siyasi ve iktisadi pastadan daha fazla pay alabildiğine göre olumlu veya olumsuz yorumlar yapmaktadırlar. Günümüzdeki hükümet de bu yaklaşımlardan farklı değildir. Soykırım olaylarının yeniden yazılmış hali, Tutsilerin ve mevcut hükümetin iktidarını meşrulaştırmaya katkı sağlamakta, mevcut hükümeti işlenen suçların faili olmaktan kurtarmaktadır. Fakat bu siyasetin uzun vadede Ruanda için olumlu sonuçlar doğurmayacağı Ruanda'nın kendi tarihine bakarak da anlaşılabilir. Tarih yazınında kurbanları anlatırken, Tutsilerin yanında öldürülen ılımlı Hutuları dışlaması ya da Hutuları cezalandırırken Tutsilerin işlediği suçları göz ardı etmesi bariz bir şekilde kazananın adaletine işaret etmektedir. Bu durumda soykırım eylemlerinin ana hedefi olan Tutsilerin mağduriyetine dahi gölge düşmektedir. Zira adil olmayan bir yargılama ya da dışlayıcı bir tarih yazınının ülkede hakiki bir uzlaşma süreci getiremeyeceği açıktır.

Ülkede kurumlar aracılığıyla sosyal, politik meseleleri ve günlük yaşamı düzenlemeye çalışan çok sayıda uygulama bulunmaktadır. Örneğin hükümet sömürge öncesi Ruanda'da etnik birliğin olduğu konusunda ısrarcı davranmaktadır. Hatta sömürge yönetimiyle beraber etnik kimliğin vurgulandığı ve bu bölünmelerin soykırımı yol açtığı iddia edilmektedir (Thomson, 2013: 112). Soykırımı önemsizleştirmeye yönelik eylem ve söylemlerde bulunmak yasa dışı ilan edilmiştir (Thomson, 2013: 112). Soykırım hakkında konuşmak da "soykırım ideolojisi yasasıyla" sınırlandırılmıştır (Human Rights Watch, 2008). Bu yasa çerçevesinde ülkede gerçekleşen şiddet eylemlerinin soykırım olmadığını iddia etmek mümkün değildir. Ayrıca bu yasa 1948 yılında imzalanan Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi'nden farklı ve çok daha geniş bir kapsama sahiptir. Bu yasaya göre Soykırım Sözleşmesi'nde içeriği belirtilen soykırım suçundan daha hafif dereceli olan, nefret suçu veya etnik kimliklerden bahsederek ayrımcılığa yol açmak gibi, kimi suçlar ve eylemler soykırım kategorisinde değerlendirilmekte ve o oranda cezalandırılabilir (Waldorf, 2011: 55-56). Soykırımlardaki "bir daha asla" ideolojisi, hükümetin ülke içinden veya komşu ülkelerden tehdit algılamasını ve bu algıya cevaben sert uygulamalara yönelmesini meşrulaştırmakta kullanılabilir (Thomson, 2018: 242).

Soykırım anma etkinliklerinde soykırım ve şiddet olaylarına ilişkin tarih her defasında yeniden yazılmakta Tutsilerin ve özelinde RYC'nin ülkeyi yönetmesinin en olağan sonuç olduğuna ilişkin açık bir meşrulaştırma niyeti gözlenmektedir. Bu törenlerde RYC'nin soykırımı durdurmadaki rolü yeniden yorumlanmakta ve gruplar arasındaki uzlaşma çabaları farklı biçimde gösterilmektedir. Ülkede inşa edilen anıtlar ve müzeler yine “seçilmiş mağduriyet” üzerine kurulu olup, kimin mağdur veya fail olduğunu sergiler niteliktedir (Thomson, 2013: 117). Tutsiler dışındaki tüm mağduriyetler dışlanmış durumdadır. Hükümet öncesinde ve sonrasında hiçbir şiddet eylemi olmamış ve sadece soykırım eylemleri yaşanmış gibi soykırımın hangi şekilde hatırlanması gerektiğini açık biçimde manipüle etmektedir.

Hükümetin medya üzerinde de kontrol mekanizmaları kurduğu ve soykırımla ilgili tüm haberleri manipüle ettiği, muhalefete izin vermediği bilinmektedir (Reyntjens, 2006: 1107). Tüm siyasi mekanizmalar ve siyasi konuşmalar üzerinde hükümetin açık bir şekilde kontrolü bulunmaktadır (Jessee, 2011: 287-307). Aslında Ruanda'da hükümetin otoriter uygulamaları ülke için yeni değildir. Ruanda tarihi boyunca bir otoriter yönetimden diğer otoriter yönetime geçiş gözlenmiştir. Sıklıkla, ifade özgürlüğü, medya, sivil toplum kuruluşları sert bir şekilde kısıtlanmakta, siyasi partiler ve seçim süreçleri sınırlandırılmakta ve manipüle edilebilmektedir (Longman, 2011: 26-27). Ülkedeki ‘ulusal birlik ve uzlaş’ siyasetiyse bu kısıtlamaları meşrulaştırır bir şekilde yürütülmektedir.

Resmi olarak her yıl düzenlenen soykırımla ilgili tüm etkinliklere halkın katılım zorunludur. Soykırımdan kurtulan Tutsilerden dahi törenleri eleştirenler bulunmaktadır. Yapılan görüşmelerde sadece zorunlu oldukları için anma törenlerine katıldıklarını belirten çok sayıda kişi olmuştur (Mannergren Selimovic, 2020: 136). Halkın bu politikalara hiçbir direniş göstermediğini düşünmek doğru değildir. Fakat daha çok sessiz bir direniş mevcuttur. Soykırımdan kurtulanlardan bazıları zorunlu resmî törenlerden şikâyet etmekte ve acılarını devletin müdahalesi olmadan yaşamayı tercih ettiklerini belirtmektedirler (Ibreck, 2010: 330-343). Fakat otoriter rejimlerde olduğu üzere, sessiz, içine kapanık, dolaylı, saygı beslemeyen ve kaçma yöntemleri arayan bir direniş biçimi görülmektedir (Thomson, 2013: 186, 127-159). Bu haliyle baskın ve görünür olan toplumun direnişi değil, genel anlamıyla zorlu koşullara dayanıklılığdır. Hükümetin soykırım siyasetine ve soykırımı kendi iktidarını meşrulaştırmak için kullanmasına halkın genelinden direniş beklemek gerçekçi bir yaklaşım da değildir. Zira soykırım siyasetine, resmi tarihe veya resmî törenlere herhangi bir itiraz veya direniş egemen bir güce direniş anlamına gelmektedir (Edkins, 2003: XV).

Bugünkü haliyle yürütülen soykırım siyaseti ve ilan edilen ‘ulusal birlik ve uzlaşma’ politikaları bir tür toplumsal kontrol mekanizması haline dönüşmüştür. Hükümetin yaratmaya çalıştığı kolektif hafıza ve yazdığı resmi tarih somut gerçekliklerle örtüşmemektedir. Resmî kurumlarda, kuruluşlarda ve adalet sisteminde seçilmiş bir mağduriyet, şiddet olaylarının seçilerek hatırlanması, uzlaşmanın tek taraflı uygulamaları, eğitim sisteminde, anıtlarda, müzelerde ve anma günlerinde ve yalnızca bir mağdur grubunun hatırlanması ve diğerlerinin unutulması bariz bir siyasi tercihe işaret etmektedir. Hükümet, tüm devlet kurumları ve yerel mekanizmalarıyla hangi eylemlerin hatırlanacağına, kimin mağdur kimin saldırgan olacağına, resmi tarih anlatısına, milli birliğin anlamına, etnik kimliğin konuşulmamasına ilişkin sınırlar koymuş ve uzlaşmanın nasıl olacağını belirlemiştir. Fakat tarihteki birçok çatışma sonrası toplumda defalarca görüldüğü üzere, yürütülen soykırım siyasetinin çatışma sonrası çözüm ve uzlaşma arayışlarıyla benzerliği bulunmamaktadır ve bu tür uygulamalar yeni çatışmalara, şiddet döngülerine ve uç otoriteren rejimlere yol açmaktadır.

4. SONUÇ

Ruanda en uç şiddet türlerini yaşamış ve günümüzde de soykırım eylemleriyle ilgili sorunlarını çözememiş bir Afrika ülkesidir. Coğrafi konumu, doğal kaynakları, siyasi ve iktisadi yapısı veya teknolojik gelişmeleriyle anılan bir ülke olmamıştır. Fakat dünya tarihinde eşi benzeri görülmeyen bir şiddet döngüsünün, geniş devlet imkânları veya teknolojik silahlar dahi kullanılmadan gerçekleştirilen soykırım eylemlerinin yaşandığı bir ülke olarak anılmaktadır. Ülkedeki itaat kültürü, şiddet eylemlerine kitlesel katılım, en ücra alanlara kadar ulaşan devlet mekanizmalarıyla hem şiddetin ne denli hızlı ve geniş çapta uygulanabildiğinin hem de nelerin yapılmaması gerektiğinin inceleme alanı haline gelmiştir. Öyle ki Birleşmiş Milletler’in ve uluslararası örgütlerin, akademisyenlerin, sivil toplum kuruluşlarının halen çalışmalarına devam ettiği ve ciddi oranlarda maddi ve manevi kaynak akıttığı bir yer olmuştur.

Ülkedeki şiddet olaylarının sebeplerinin incelenmesi önemlidir. Ancak şiddet olayları sonrasında gerçekleştirilen çatışma çözümü ve uzlaşma süreçlerinin incelenmesi de en az şiddetin sebepleri kadar önem arz etmektedir. Çünkü tarihte sayısız örnekte görüldüğü üzere, çözüm ve uzlaşma süreçlerinin hakiki bir uzlaşma ve barış ortamı getirmemesi tekrar şiddet eylemlerinin ortaya çıkmasına yol açabilmektedir. Çalışmada günümüz Ruanda’sında soykırım sonrası çözüm ve uzlaşma süreçlerinin nasıl gerçekleştiği ve eleştirilere konu olan olumsuz yönleri incelenerek katkıda bulunulması amaçlanmıştır.

Ruanda'daki şiddet gruplar arasında döngüsel olarak devam etmiştir. Şiddetin tekrar etmesi, ülkede çatışma sebeplerine ilişkin bir çözüm süreci yaşanmadığının ve gruplar arasında uzlaşma süreçlerinin de gerçekleşmediğinin bir kanıtıdır. Yeni bir şiddet döngüsüne düşülmemesi için ülkede çatışmanın nedenlerinin anlaşılması ve çatışma sonrası çözüm ve uzlaşma süreçlerinin başlatılması büyük önem taşımaktadır.

Mevcut hükümet soykırım sonrası toplumsal uzlaşma sağlamak üzere “ulusal birlik ve uzlaşma” politikası ilan etmiştir. Bu çerçevede çatışma çözümleri ve uzlaşma literatüründe toplumsal duygulanım (*socioemotional*) olarak adlandırılan uzlaşma yaklaşımı yürütülmeye çalışılmaktadır. Bu yaklaşım, karşılıklı kabul, adaleti sağlama, hakikati ve geçmişte yaşananları ortaya çıkarma, hasımları bir araya getirmek için gerekli kurumları oluşturma ve nihayetinde güveni yeniden kurarak bir arada yaşayabilmelerini sağlamayı içermektedir. Bu tür uzlaşma yaklaşımlarında özür dileme-affetme döngüsü, hakikat komisyonları kurulması ve adalet sisteminin tarafsız bir şekilde yargulamalar yapması büyük önem taşımaktadır.

Bir süre sonra, ülkedeki uzlaşma çabaları ve “ulusal birlik ve uzlaşma” politikası beklenen ve istenenden çok farklı şekillerde seyretmeye başlamıştır. Hükümet resmî törenlere katılımı zorunlu kılmış, aynı zamanda tek bir mağdur grup seçerek sadece Tutsi kurban ve mağdurların anılmasına müsaade etmiştir. Seçilmiş mağduriyet üzerine kurulu törenlerde soykırımda aşırılıkçı Hutular tarafından ya da RYC tarafında öldürülen Hutular yer bulamamıştır. Bununla birlikte, eğitimdeki resmi tarih anlatısını yeniden yazılmaya başlanmıştır. RYC'nin rolü büyütülmüş, ellerini hiç kirlenmemiş bir grup algısı çizilmiştir.

Dahası, ülkede *ingando* adında eğitim kampları kurularak hangi meslekten olursa olsun tüm yetişkinleri bu kamplara gitmesi ve eğitim alması zorunlu kılınmıştır. Bu kamplarda hükümeti meşrulaştıran bir resmi tarih anlatısı, etnik kimliklerin var olmadığına ilişkin bir kolektif hafıza oluşturma çabası göze çarpmaktadır. Bununla birlikte, eğitim kamplarında, okullarda, medyada ve kamusal alanlarda etnik kelimelerin kullanılması Hutu veya Tutsi kimliklerine vurgu yapılması da yasaklanmış, tek bir Ruandalı kimliğinden bahsedilmeye başlanmıştır. Etnik kimliklerin koloni dönemini hatırlattığı ve şiddetin asıl sebebi olduğu iddiası hâkim kılınmıştır. Bu çerçevede koloni öncesi dönemde etnik kimliklerin bulunmadığına ilişkin bir resmi tarih oluşturulmuştur, fakat literatürde bölgede etnik kimliklerin hep var olduğu ancak geçişken olduğu kabul edilmektedir.

Hükümetin eğitim politikası, resmi tarih anlatısındaki eksikler ve taraflılık hali, *ingando* zorunlu eğitim kampları uygulaması ve bu kamplardaki tek taraflı şiddet anlatısı, Hutuların tamamen suçlu ve saldırgan, Tutsilerin tamamınınsa mağdur/ kurban kabul edilmesi şeklinde seyreden tek bir mağdur grup yaratma eğilimi, ulusal adalet sisteminin uluslararası yardımlara rağmen istenen düzeye ulaşmaması ve adil yargılamalar yapılamaması, ulusal kimlik yaratma adına tüm kimliklerin yasaklanması ve baskı altına alınması ciddi eleştirilere yol açmıştır.

Mevcut hükümet azınlık Tutsilerden oluştuğu için çoğunluğun desteğini alamayacağı fikri, hükümetin kendini meşrulaştırma çabalarını artırmasıyla sonuçlanmıştır. Tutsilerin soykırıma maruz kalması ve ardından başa geçmesiyle meşruiyet sağlamak için fırsat doğmuştur. Hükümet, mağduriyetin meşruiyetini sonuna kadar kullanmaya kararlı görünmektedir. Soykırım, azınlık olarak ülkeyi yönetmek, diğer mağduriyetleri dışlamak ve halkı baskı altına almak için meşru bir zemin olarak kullanılmaya başlanmıştır. Hükümet 'ulusal birlik ve uzlaşma' politikası çerçevesinde yeni bir soykırım yasası da çıkarmıştır. Bu yasada belirtilen soykırım suçu, uluslararası hukukta tanımı yapılan ve uluslararası sözleşmelerle çerçevesi çizilmiş olan soykırım suçundan farklıdır. Çok daha hafif ve hatta içeriği muğlak olan suçlar soykırım olarak kabul edilmekte ve keyfi uygulamalara zemin hazırlamaktadır.

Hükümetin otoriteryen politikaları, eğitim ve adaletteki baskıcı uygulamaları, etnik kimliklerin kullanılmasının yasaklanması, medya ve kamusal alandaki kontrolü ve son olarak soykırım yasası Ruanda'da hakiki bir uzlaşma yürütülmediğini göstermektedir. Ülkede kırsal bölgelerde dahi idari birimlerin var oluşu ve beraberindeki itaat kültürü, halkın bu politikalarından uzak duramayacağı anlamına da gelmektedir. Yürütülen 'ulusal birlik ve uzlaşma' siyaseti, taşıdığı ismin tersi etki yaratma potansiyeline sahiptir. Ülkede ve bölgede şiddet döngüsünün tekrarlanabileceğine ve rejimlerin otoriter kimliğinin artabileceğine ilişkin işaretler bulunmaktadır.

KAYNAKÇA

Bar-Tal, Daniel (2007), "Sociopsychological Foundations of Intractable Conflicts", *American Behavioral Scientist*, 50 (11): 1430-1453.

BBC (2005), "36 Bin Soykırım Zanlısı Serbest", https://bbc.co.uk/turkish/news/story/2005/07/050729_rwanda-prison-release.shtml (23.05.2022).

Burton, John W. (1969), *Conflict and Communication: The Use of Controlled Communication in International Relations* (London: Macmillan).

Chrétien, Jean-Pierre, Jean-François Dupaquier, Marcel Kabanda ve Joseph Ngarambe (1995), *Rwanda: Les Médias du Génocide* (Paris: Karthala).

CIA World Factbook (2022), <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/rwanda/#economy> (06.02.2022).

Clark, Phil (2010), *The Gacaca Courts, Post-Genocide Justice and Reconciliation in Rwanda: Justice without Lawyers* (Cambridge: Cambridge University Press).

Collins, Barrie (1998), *Obedience in Rwanda* (Sheffield: Sheffield Hallam University Press).

Connerton, Paul (1989), *How Societies Remember* (New York: Cambridge University Press).

Çoban Öztürk, Ebru (2016), “Uzlaşma Süreçleri ve Uluslararası Mahkemenin Sonlandırılması Üzerine Bir Değerlendirme”, *Uluslararası İlişkiler*, 12 (48): 37-53.

Çoban Öztürk, Ebru (2011), “Toplumsal Yapılar ve Şiddet”, *Ankara Üniversitesi Afrika Çalışmaları Dergisi*, 1 (1): 67-114.

Çoban Öztürk, Ebru (2010), *Modern Devlet, Biyoiktidar ve Soykırım: Ruanda Örneği* (Ankara: Adres Yayınları).

Des Forges, Alison (1999), *Leave None to Tell the Story: Genocide in Rwanda* (New York: Human Rights Watch).

Edkins, Jenny (2003), *Trauma and the Memory of Politics* (Cambridge: Cambridge University Press).

Eltringham, Nigel (2004), *Accounting for Horror Post-Genocide Debates in Rwanda* (London: Pluto Press).

Gardner Feldman, Lily (2012), *Germany's Foreign Policy of Reconciliation: From Enmity to Amity* (Lanham: Rowman and Littlefield).

Gourevitch, Philip (1998), *We Wish to Inform You That Tomorrow We Will Be Killed with Our Families* (New York: Picador).

Hirsch, Herbert (1995), *Genocide and the Politics of Memory: Studying Death to Preserve Life, Why Genocide Occurs and a Vision of How It can be Prevented* (Chapel Hill and London: The University of North Carolina Press).

Human Rights Watch (2008), “Law and Reality: Progress towards Judicial Reform in Rwanda”, <https://www.hrw.org/report/2008/07/25/law-and-reality/progress-judicial-reform-rwanda> (06.02.2022).

Ibreck, Rachel (2010), “The Politics of Mourning: Survivor Contributions to Memorials in Post-Genocide Rwanda”, *Memory Studies*, 3 (4): 330-343.

International Criminal Tribunal for Rwanda (2022), <https://unictr.irmct.org/> (06.02.2022).

Jessee, Erin (2011), “The Limits of Oral History: Ethics and Methodology amid Highly Politicized Research Settings”, *Oral History Review*, 38 (2): 287-307.

Jessee, Erin (2017), *Negotiating Genocide in Rwanda: The Politics of History* (London: Palgrave Macmillan).

Kacowicz, Arie M. ve Yaacov Bar-Siman-Tov (2000), “Stable Peace: A Conceptual Framework”, Kacowicz, Arie M., Yaacov Bar-Siman-Tov, Ole Elgaström, Magnus Jerneck (Der.), *Stable Peace among Nations* (Lanham: Rowman and Littlefield).

Keane, Fergal (1996), *Season of Blood* (New York: Penguin).

Kelman, Herbert C. (2008), “Reconciliation from a Social-Psychological Perspective”, Nadler, Arie, Thomas E. Malloy, Jeffrey D. Fisher (Der.), *The Social Psychology of Intergroup Reconciliation* (New York: Oxford, Oxford University Press): 15-32.

Kriesberg, Louis (2000), “Coexistence and the Reconciliation of Communal Conflicts”, Weiner, E. (Der.), *The Handbook of Interethnic Coexistence* (New York: Abraham Fund): 182-188.

Kubik, Jan ve Michael Bernhard (2017), “A Theory of the Politics of Memory”, *Oxford Scholarship Online*, doi:10.1093/acprof:oso/9780199375134.003.0002, 1-40.

Leiner, Martin (2018), “Conclusion: From Conflict Resolution to Reconciliation”, Leiner, Martin, Christine Schliesser (Der.), *Alternative Approaches in Conflict Resolution* (London: Palgrave Macmillan).

Lemarchand, Rene (2009), *The Dynamics of Violence in Central Africa* (Pennsylvania: The University of Pennsylvania Press).

Longman, Timothy (2011), “Limitations to Political Reform: The Undemocratic Nature of Transition in Rwanda”, Straus, Scott ve Lars Waldorf (Der.), *Remaking*

Rwanda: State Building and Human Rights after Mass Violence (Madison: The University of Wisconsin Press): 25-47.

Mgbako, Chi Adanna (2005), "Ingando Solidarity Camps: Reconciliation and Political Indoctrination in Post-Genocide Rwanda Note", *Harvard Human Rights Journal*, 18: 201-224.

Mamdani, Mahmood (2001), *When Victims Become Killers* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press).

Mannergren Selimovic, Johanna (2020), "Gender, Narrative and Affect: Top-down Politics of Commemoration in Post-Genocide Rwanda", *Memory Studies*, 13 (2): 131-145.

McDoom, Omar (2005), "The Path to Genocide in Rwanda Security, Opportunity, and Authority in an Ethnocratic State", 1-44, doi: <https://doi.org/10.1017/9781108868839.001> (Cambridge: Cambridge University Press).

Mitchell, Christopher (2014), *The Nature of Intractable Conflict: Resolution in the Twenty First Century* (London: Palgrave Macmillan).

Morrocco, Richard (2010), *The Psychology of Genocide and Violent Oppression: A Study of Mass Cruelty from Nazi Germany to Rwanda* (Jefferson, North Carolina: McFarland & Company).

Nadler, Arie ve Nurit Shnabel (2008), "Instrumental and Socioemotional Paths to Intergroup Reconciliation and the Needs-Based Model of Socioemotional Reconciliation", Nadler, Arie, Thomas E. Malloy ve Jeffrey D. Fisher (Der.) *The Social Psychology of Intergroup Reconciliation* (New York, Oxford: Oxford University Press): 37-56.

Nadler, Arie, (2012), "Intergroup Reconciliation: Definitions, Processes, and Future Directions", Troop, Linda R. (Der.), *The Oxford Handbook of Intergroup Conflict* (Oxford: Oxford University Press): 292-309.

Newbury, Catherine (1992), "Rwanda: Recent Debates over Governance and Rural Development", Hyden, G. ve M. Brattons (Der.), *Governance and Politics in Africa* (Boulder: Lynne Rienner Publishers): 193-210.

Peterson, Scott (2001), *Me Against My Brother* (New York: Routledge).

Pettigrew, Thomas F. ve Linda R. Tropp, (2005), "Allport's Intergroup Contact Hypothesis: Its History and Influence", Dovidio, J. F., P. Glick, L. A. Rudman (Der.), *On the Nature of Prejudice: Fifty Years after Allport* (Malden, MA: Blackwell Publishing): 262-277.

- Prunier, Gérard (1995), *The Rwanda Crisis* (New York: Columbia University Press).
- Reyntjens, Filip (2006), "Post1994 Politics in Rwanda: Problematising 'Liberation' and 'Democratisation'", *Third World Quarterly*, 27 (6): 1103–1117.
- Purdeková, Andrea (2020), "Itinerant Nationalisms and Fracturing Narratives: Incorporating Regional Dimensions of Memory into Peacebuilding", *Memory Studies*, 13 (6): 1183-1199.
- Rosoux, Valerie (2009), "Reconciliation as a Peace-Building Process: Scope and Limits", Bercovitch, Jacob, Victor Kremenyuk ve I William Zartman (Der.), *The Sage Handbook of Conflict Resolution* (London: Sage Publications).
- Sherif, Muzafer, O. J. Harvey, B. Jack White, William R. Hood ve Carolyn W. Sherif (1961), *The Robbers Cave Experiment: Intergroup Cooperation and Competition* (Norman, OK: University Book Exchange).
- Straus, Scott (2006), "Rwanda and Darfur: A Comparative Analysis", *Genocide Studies and Prevention*, 1 (1): 41-56.
- Thomson, Susan (2018), *Rwanda: From Genocide to Precarious Peace* (New Haven: Yale University Press).
- Thomson, Susan (2013), *Whispering Truth to Power: Everyday Resistance to Reconciliation in Postgenocide Rwanda* (Madison: The University of Wisconsin Press).
- Thomson, Susan (2011), "Reeducation for Reconciliation: Participant Observations on Ingando", Straus, Scott ve Lars Waldorf (Der.), *Remaking Rwanda: State Building and Human Rights after Mass Violence* (Madison: The University of Wisconsin Press): 311-339.
- United Nations Prevent Genocide,
<https://www.un.org/en/preventgenocide/rwanda/historical-background.shtml>, (06.05.2022).
- Verovšek, Peter J. (2016), "Collective Memory, Politics, and the Influence of the Past: The Politics of Memory as a Research Paradigm", *Politics, Groups, and Identities*, 4 (3): 529-543.
- Waldorf, Lars (2011), "Instrumentalizing Genocide: The RPF's Campaign against "Genocide Ideology"", Straus, Scott ve Lars Waldorf (Der.), *Remaking Rwanda: State Building and Human Rights after Mass Violence* (Madison: The University of Wisconsin Press): 48-66.

Worchel, Stephen ve Dawna K. Coutant (2008), "Between Conflict and Reconciliation: Toward a Theory of Peaceful Coexistence", Nadler, Arie, Thomas E. Malloy ve Jeffrey D. Fisher (Der.), The Social Psychology of Intergroup Reconciliation (Oxford: Oxford University Press): 423-446.

World Bank Country Report (2022), "Rwanda",
<https://www.worldbank.org/en/country/rwanda/overview#1> (04.05.2022).